

УДК 908 (477-25) "18"
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.1/31.213437>

Олена КОХАН,
orcid.org/0000-0003-2150-928X
науковий співробітник
Національного музею історії України
(Київ, Україна) *sonceolena@gmail.com*

КИЇВ У 1930-Х РОКАХ (ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА)

Стаття висвітлює питання життя Києва у 1930-х роках. Розглядається питання стану й змін у міському господарстві, комунікаціях, міському благоустрої, транспортній інфраструктурі, що відновилися і розвинулися порівняно з 1920-ми роками. Відповідно, зростає чисельність міського населення, у зв'язку з чим виникла й необхідність у збільшенні його території та, відповідно, районів Києва – їх стало вісім замість п'яти. Також до складу міста увійшли декілька районів, які раніше знаходилися за його межами. Для міста вказане десятиліття стало десятиліттям суттєвих змін і в його зовнішньому вигляді, зокрема в архітектурі, адже з перенесенням столиці УРСР із Харкова до Києва у 1934 р. тут відбуваються суттєві зміни, що робилися з метою укріплення в ньому нової влади. Забудовується урядовий квартал, з'являються будівлі в стилі конструктивізму та постконструктивізму і, звісно, велика кількість промислових об'єктів, які поступово перетворювали Київ на промисловий центр. Разом із тим важливо було показати ставлення нової влади до культурних пам'яток міста, особливо до храмів, монастирів та сакральних споруд інших релігійних організацій, які один за одним знищувалися з метою побудови на їхньому місці нових будівель. Звісно, культурні діячі боролися за кожен культурну цінність, намагаючись зберегти їх створенням там музеїв та галерей. У зв'язку із цим важливим було показати відмінності в роботі дослідників та науковців, які боролися за збереження зовнішнього вигляду Києва у 1920-х та 1930-х роках. У статті побачимо, що «Музейне містечко» на території Києво-Печерської лаври їм удалося створити саме у 1920-х роках, цим самим зберігши давні храми від руйнування. Натомість в 1930-х роках цю діяльність уже неможливо було проводити, результатом чого стало знищення соборів та церков Верхнього міста і Подолу.

Ключові слова: Київ, конструктивізм, музеї, урядовий квартал.

Olena KOKHAN,
orcid.org/0000-0003-2150-928X
Researcher
National Museum of History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine) *sonceolena@gmail.com*

KYIV IN 1930-S (GENERAL CHARACTERISTICS)

The main idea of the article is to describe life in Kyiv in 1930-s. We will talk about municipal economy, communications, landscaping, development of transport infrastructure, comparing them with the situation, which was in 1920-s. And we will see that the development was huge, as appeared more trolleybuses and trains. In 1930-s increased population of the city. So, increased the territory of Kyiv and there were created more districts – eight instead of five. Those 10 years became for Kyiv the years of significant changes, especially in architecture. In 1934 Kyiv became the capital of USSR, so all the changes were made to show the main idea of the new government. There were built government quarter, a lot of buildings in styles constructivism and postconstructivism, and many industrial plants. So, Kyiv also became industrial center of the USSR. Among the plants there were: «Bilshovyk», «Leninska kuznia», «Ukrkabel», confectionery factory named after K. Marks, tram factory named after Dzierzhynsky and many others. However, there is important to show in the article the attitude of the new government to the cultural attractions, especially to churches and monasteries. They were destroyed one by one during 1930-s. Of course, many scientists fought for each architectural monument. They suggested to create there museums and galleries to protect them against destruction. So, in 1920-s there was opened the «Museum town» on the territory of Kyiv-Pechersk Lavra where there appeared a lot of small museums. But, in 1930-s the situation changed dramatically and the scientists couldn't do the same on the territory of the Upper town (historical part of Kyiv). As a result, St. Michael's Cathedral, Tithes Church and many other ancient churches of the Upper town and on Podil were destroyed.

Key words: Kyiv, constructivism, museums, government quarter.

Постановка проблеми. Сьогодні актуальними є дослідження розвитку міст, їхнього культурного та наукового життя. У даній статті йдеться про

Київ 1930-х років – часу суттєвих змін як у його зовнішньому вигляді, так і в культурному й побутовому житті його мешканців. Розглядаються

питання побутового життя, чисельності й площі Києва, забудови та боротьби дослідників за збереження культурних цінностей.

Аналіз досліджень. Питанням збереження культурних цінностей та діяльності Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини 1920–1930-х років багато років займається С. Білокінь, тож у статті використовується інформація з деяких його робіт. Ще одним дослідником культурного життя Києва кінця ХІХ – початку ХХ ст., у тому числі й 1920–1930-х років, був В. Ковалинський, декілька праць якого також згадано у статті. Для кращого висвітлення теми комунального життя, господарства і благоустрою Києва використано матеріали таких дослідників, як М. Борисенко, С. Машкевич та ін. І, оскільки, протягом 1930-х років відбувалася активна забудова міста у стилі конструктивізму, тож звернено увагу на праці таких дослідників, як Г. Денисенко, В. Мойсеєнко, Д. Малаков, О. Мокроусова та деяких інших.

Мета статті – висвітлити основні питання побутового й культурного життя Києва у 1930-х роках.

Виклад основного матеріалу. На початку 1920-х років у місті було ліквідовано всі міські вигоди, і побут київських мешканців перестав відрізнятися від побуту селян. Так, робота трамваю була практично зупинена, система відводу та утилізації відходів не працювала, понад 200 тис киян не мали каналізації, припинилося центральне озеленення вулиць та брукування. Стан міського господарства 1920-х років оцінювався фахівцями як катастрофічний. Саме тому в середині 1930-х років після перенесення столиці УРСР із Харкова до Києва було суттєво скорочено кошти на будівництво житла та благоустрою квартального простору, а все більше виділялося коштів на відновлення роботи водогону, освітлення вулиць та прокладання брукувок на тротуарах у центральних районах міста (Борисенко).

Окрім того, у 1930-х роках у Києві велося активне будівництво урядових будинків, житлових кварталів на Липках, тролейбусних ліній та водозабору, а також стадіонів, парків та центрів розваг. Із 1933 р. в місті почав працювати аеропорт, у 1935 р. з'явився перший тролейбус. Площа ж зелених насаджень приблизно дорівнювала 1 тис га (Борисенко; Толочко та ін., 2007; Энциклопедический справочник, 1985: 21).

Варто також зазначити, що протягом 1930-х років поступово збільшувалася протяжність трамвайних колій. Так, на 1930 р. вулична довжина колій дорівнювала 102,1 км, а вже на 1939 р. – 107,2 км. Одночасно зі збільшенням

довжини трамвайних колій відбувався процес електрифікації маршрутів київського трамваю. Зокрема, у 1933 р. було електрифіковано ділянку від Микільської слобідки до Дарниці, а в листопаді 1934 р. – лінію Микільська слобідка – Бровари (Машкевич).

У газетах за 1932 р. про роботу київського трамваю писали таке: «В 1932 г. все недостатки в работе трамвая надо исправить. По контрольным цифрам 1832 г. количество перевозок увеличивается до 300 на 1 жителя за год против 242 в прошлом году. Для этого на рельсах должны курсировать в среднем ежедневно 183 моторных вагона и 81 прицепной» (Ковалинский, 2012: 169).

Незважаючи на активне будівництво й поліпшення комунального життя, житлова норма для мешканців Києва скорочувалася кожного року і на кінець 1930-х років дійшла до 4 кв. метрів на одну людину. Це було пов'язано з тим, що населення міста стрімко зростало, а будівництво житла йшло занадто повільно через скорочення на це державних коштів. Відповідно, більшість киян жила в комунальних квартирах, на які було перетворено колишні садиби центральної частини Києва (Борисенко).

У зв'язку зі збільшенням чисельності міста, розширювалися й межі Києва. Варто зазначити, що у 1920-х роках у Києві жило понад 500 тис осіб, а вже в кінці 1930-х років – понад 800 тис. До 1927 р. до складу міста увійшли Дарниця, Нивки, Чоколівка і Микільська слобідка. У зв'язку із цим у 1937 р. виникла необхідність у створенні нових районів, як результат, їх стало вісім замість п'яти: Ленінський, Шевченківський, Петрівський, Жовтневий, Сталінський, Московський, Кіровський і Дарницький. Уже в 1938 р. з частин Сталінського й Московського районів було виділено окремий Залізничний район (Энциклопедический справочник, 1985: 21, 30).

Як ми вже зазначали, у 1934 р. Київ став столицею УРСР, відповідно, у місті з'явилися урядові будівлі. Навесні 1934 р. був проведений закритий конкурс на проектування ансамблю урядового кварталу, для якого була вибрана Михайлівська площа. У цьому конкурсі взяли участь шість бригад таких архітекторів, як В. Г. Заболотний, Я. А. Штейнберг, Ф. Ф. Олійник, О. Г. Молокін, В. К. Троценко та братів В. А. й А. А. Весніних. Обов'язковою умовою було разом з адміністративними спорудами встановити монумент Леніна на вершині схилу (Марковський: 57–58).

Це був лише перший конкурс із декількох, на яких комісію не задовольнив жодний із запропонованих проектів. Зрештою, після смерті

Петрушанського будівництво урядового кварталу було зупинене і більше не відновилося. Будівля сучасного Міністерства закордонних справ (тоді будинок РНК) була зведена за проектом архітектора Йосипа Лангбарда (Марковський: 58–60).

Окрім урядового кварталу, в 1920–1930-х роках у Києві зводиться ціла низка громадських, промислових та житлових будинків у стилі конструктивізму. На відміну від 1920-х років, де в архітектурі пропагувався матеріальний аскетизм, простота й функціональність, на початку 1930-х років основна увага в будівництві почала приділятися декоруванню. Повернулися класичні архітектурні форми, такі як ордер, колона, пілон, арка, карниз та цоколь (Шушківський, Селиванова, 2019).

Протягом 1932–1936 рр. тривав період постконструктивізму, в який використовувався «заокруглений стиль». У Києві у цьому стилі було збудовано декілька будинків: «Будинок лікаря» (1928 р.), дитячий садок «Арсеналу» на вул. Інститутській, 28 (1929–1930 рр.), клуб «Металіст» (1931–1934 рр.), «Будинок ІТП» (1934–1935 рр.), головний корпус Інституту клінічної фізіології (1936 р.), «Будинок комітету резервів» на вул. Ярославів Вал, 20 (1934 р.) та ін. (Конструктивізм в архітектурі Києва).

Загалом за 1920–1930-ті роки в Києві з'явилося близько 150 будинків у стилі конструктивізму та постконструктивізму. Окрім уже згаданих, можна зазначити такі:

– залізничний вокзал, в якому архітектор Олександр Вербицький поєднав модернізовані форми українського бароко з елементами конструктивізму. Вокзал почав працювати 23 лютого 1932 р. (Широчін та ін., 1999: 387; Ковалинський, 2012: 273);

– пожежне депо *окркомгоспу* (вул. Рибалка, 11), що було зведено у 1926–1927 рр. за проектом архітектора Михайла Анічкіна; це був перший будинок у Києві, збудований у стилі конструктивізму, його було зруйновано в 1988 р. (Ернст, 1930: 671; Мойсеєнко, 2003: 915–916);

– кінофабрика *ВУФКУ*, комплекс якої було введено в експлуатацію в 1929 р.; автором проекту став архітектор Валеріан Риков (Ернст, 1930: 677–681; Мокроусова, 2009: 229);

– кінотеатр «Жовтень», проєкт якого у 1928 р. розробив архітектор Ной Троцький, а згодом його доопрацював Валеріан Риков; будівля кінотеатру стала одним із рідкісних зразків чистого конструктивізму в місті (Ернст, 1930: 638; Холостенко, 1934: 12); його відкриття відбулося 8 листопада 1930 р. в день святкування 13-ї річниці Жовтневої революції; під час будівництва

кінотеатру було знесено один двоповерховий і два одноповерхові дерев'яні житлові будинки (Ковалинський, 2012: 263);

– «Будинок державних установ» (вул. Хрещатик, 5), збудований у 1929–1931 рр. за проектом архітектора Миколи Шехоніна (Малаков);

– ресторан «Динамо», збудований за проектом архітекторів Йосипа Каракіса та Павла Савичева і введений в експлуатацію в 1934 р. (Компан, Лобода, 1937: 15);

– Київська районна електростанція, збудована на Рибальському півострові у 1926–1930 рр., котра стала однією з перших промислових споруд у Києві в стилі конструктивізму (Ернст, 1930: 632–635);

– будинок «Сяйво» (вул. Костьольна, 6), збудований у 1927 р. за проектом архітектора Миколи Холостенка; він став одним із перших житлових кооперативів у стилі конструктивізму (Мокроусова, 2009: 230);

– «Будинок спеціалістів» (проспект Перемоги, 30), збудований за проектом архітекторів М. Холостенка та Ю. Шафрана, який вони розробили у «Промбудпроєкті»; будинок є яскравим прикладом взаємозв'язку архітектури так званого модернізованого конструктивізму та архітектури класицизму; він увійшов до числа кращих пам'яток культурної спадщини України 1930-х років (Шамраєва, 2016: 53, 59).

У цей час у Києві почали відбуватися не лише адміністративні зміни, а й промислові. Так, промисловість міста почала стрімко зростати. У 1925 р. обсяг продукції всіх діючих підприємств перевищив рівень 1913 р., а в 1939 р. валова промислова продукція підприємств Києва перевищила рівень 1913 р. у 16 разів, у тому числі й машинобудівних – у 30 разів, легкої промисловості – у 200 разів (Енциклопедический справочник, 1985: 20).

Протягом 1930-х років були реконструйовані такі фабрики й заводи: «Більшовик», «Ленінська кузня», «Укркабель», кондитерська фабрика ім. К. Маркса, трамвайний завод ім. Держинського та багато інших. Також було збудовано завод станків-автоматів ім. М. Горького, трикотажну фабрику ім. Рози Люксембург, Дарницький вагоноремонтний завод, 4-ту взуттєву фабрику, кінофабрику та інші промислові заклади (Енциклопедический справочник, 1985: 20–21).

При цьому паралельно з активною забудовою міста здійснювалося руйнування давніх архітектурних та культурних пам'яток. Зокрема, протягом 1934–1937 рр. було знищено 69 київських храмів. Серед них: Трьохсвятительська, Георгіївська,

Стрітенська церкви, церква Успіння Пресвятої Богородиці (Десятинна), Михайлівський та Богоявленський собори, Ірининська церква, Межигірський Преображенський монастир, що знаходився недалеко від міста і був пам'яткою архітектури козацької доби, Межигірський монастир та багато інших споруд і комплексів (Білокінь).

У звіті Київської міської ради за 1928–1930 рр., у розділі «Робота Інспектури культів», зазначалося: «За звітний час закрито спеціальних молитовних будинків: церков – 24 (Лавра – 5), каплиць – 2, кірх – 2, синагог – 5. Ці молитовні будинки передано під культурні заклади, крім Феофанії (4 молитовні будинки), які передано для поширення господарства Соробкоопу. Крім того, закрито 34 молитовні будинки, що містилися у приміщеннях житлоопів та приватників. Згадані приміщення передано частково під житло, а частково під різні майстерні. Виселено ченців із Лаври, Флорівського, Іонівського, Видубицького, Георгіївського, Феофанівського та Китаївського монастирів. Знято дзвони із дзвіниць церков. Проведено перереєстрацію релігійних громад і служників культу» (Ковалинський, 2011: 5).

Щоб зберегти хоча б частину пам'яток, науковці, дослідники, історики писали різні скарги в керівні органи, створювали музеї у церквах та монастирях, а також публікували наукові праці, в яких наголошували на важливості збереження культурної спадщини міста. Зокрема, 17 лютого 1930 р. Ф. Л. Ернст у листі, надісланому до Президії ВУАН, виступав проти влаштування механічної лабораторії в Мазепиному корпусі Київської академії. Натомість він пропонував влаштувати там Музей старого Києва (Ковалинський, 2011: 155).

Нижче, для прикладу, наведемо процедури знищення Богоявленського та Михайлівського соборів у 1930-х роках. 22 серпня 1934 р. долю Богоявленського собору Київської академії вирішила постанова президії міськради, в якій зазначалося: «Богоявленський собор старослов'янської орієнтації по Червоній площі, № 2 закрити, а приміщення передати під знесення». Секретар ВУАН академік О. В. Палладін у своєму листі від 3 квітня 1935 р. просив міськраду передати в Богоявленський собор понад півтора мільйони томів літератури Державної Фундаментальної бібліотеки ВУАН, частина яких на той час зберігалася у Володимирському соборі, а частина – в інших приміщеннях, які не були для цього прилаштовані, та й самі книги в тому стані збереження було неможливо використовувати за призначенням (Ковалинський, 2011: 156, 158).

Це прохання було проігноровано. Натомість 26 березня 1936 р. Політбюро ЦК КП(б)У надало

дозвіл Київській міськраді розібрати стіну навколо Братського монастиря для того, щоб можна було використовувати цеглу для потреб міського будівництва. 15 квітня того ж року було дозволено розібрати Братський монастир для потреб шкільного будівництва (Ковалинський, 2011: 160).

Подібна ситуація була і з Михайлівським Золотоверхим собором, проти знесення якого боролися до кінця. Ще в 1929 р. інспектор охорони пам'яток культури Ф. Ернст під час обговорення звіту Софійської комісії при ВУАН оголосив садибу Софійського монастиря заповідником, плануючи включити її до комплексу «Київський Акрополь». Експозиція музею мала знаходитися в Десятинній церкві. «Київський Акрополь» мав включити в себе пам'ятки Верхньої частини міста разом з Андріївською церквою, Михайлівським Золотоверхим монастирем, Трьохсвятительською церквою та декількома іншими храмами цієї історичної частини міста (Білокінь).

Проте цей проект не вдалося реалізувати. У 1934 р. у зв'язку з перенесенням столиці УРСР із Харкова до Києва почалися пошуки місця для будівництва урядового кварталу, про що йшлося вище. Таким місцем виявилася Михайлівська площа. Протягом 1934–1936 рр. було видано декілька постанов, якими передбачалося знесення Михайлівського собору та церков, що знаходилися біля нього, а на їх місці мав бути збудований Будинок Уряду і пам'ятник Леніну (Ковалинський, 2011: 316–323).

У серпні 1937 р. було знесено Михайлівський собор. А 29 вересня 1938 р. для будівництва Будинку Уряду київська міська рада своєю постановою змінила маршрут трамваю № 8, що починався на Солом'янці біля Артилерійського училища і закінчувався біля фунікулера. Після виходу цієї постанови маршрут трамваю мав закінчуватися на площі Червоних героїв (сучасній Софійській площі) (Ковалинський, 2011: 326).

Не всі храми та монастирі руйнувалися. Деякі вдалося зберегти і перетворити на культурні й освітні заклади, у тому числі й на музеї. Зокрема, ще в 1920-х роках завдяки роботі Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини Києво-Печерська лавра була перетворена на «Музейне містечко», до якого ввійшли: Музей культу та побуту, Всеукраїнська реставраційна майстерня, Музей нумізматики, Музей старовинної будівельної техніки, Музей українських старожитностей, приватна колекційна збірка П. Потоцького, друкарня Всеукраїнської академії наук, Успенський собор, Троїцька надбрамна церква, церква Спаса на Берестові, Миколаївська,

Хрестовоздвиженська, Всіхсвятська, Аннозачатівська церкви та церква Різдва Богородиці, Ближній Дальній печери, дзвіниці, фортечні кам'яні стіни з баштами, архів Києво-Печерської лаври, а також старолаврська бібліотека та бібліотека митрополита Флавіана (Ковалинський, 2011: 62–63).

«Музейне містечко» очолив археолог, музейник і педагог Петро Курінний.

Музей культури та побуту складався із сімох відділів:

- шиття й тканини (керівниками були Марія Новицька та Михайло Рудинський);
- металу та каменю;
- письма і друку (керівником був Павло Попов; відділ знаходився у двох залах Флавіанівської бібліотеки);
- станкового малярства (керівником став Кость Мощенко; відділ знаходився у Михайлівській церкві);
- історії Лаври (керівником був Григорій Денисов);
- порівняльної історії релігій;
- нумізматичний (першим керівником був Василь Ляскоронський, а з 1928 р. – Валентин Шугаєвський) (Білокінь).

Музей староукраїнської будівельної техніки розміщувався за Трапезною церквою в будинку малярської школи. Його керівником був Іполит Моргилевський. Керівником Українського театрального музею УАН став Петро Рудін.

На території «Музейного містечка» знаходилися такі архіви:

- архівні фонди Старої Лаври;
- архівні фонди Центрального архівного управління;
- архіви культові й військові;
- архівні фонди Округового архівного управління (Білокінь).

7 лютого 1932 р. до колишньої Трапезної церкви було перенесено Київський крайовий сільськогосподарський музей, який до того часу знаходився в Маріїнському палаці (Ковалинський, 2011: 79).

Ще одним музеєм, заснованим у 1920-х роках, стала Картинна галерея, відкриття якої відбулося 12 листопада 1922 р. в колишньому будинку Федора Терещенка (на сучасній вул. Терещенківській, а тоді – вул. Чудновського), (сучасний Національний музей «Київська картинна галерея»). У колекції галереї знаходилися предмети із

зібрання давніх речей та мистецтва Оскара Гансена. Декілька предметів було передано із Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка (сучасний Національний музей історії України) та з Музею мистецтв ВУАН (сучасний Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків). У 1932 р. в колекції Картинної галереї нараховувалося понад 3 тис творів російського живопису, стільки ж зразків художньої промисловості та 25 тис гравюр (Ковалинський, 2012: 265, 269).

Проте робота музею мала труднощі з приміщенням, адже в головному будинку не було вільних кімнат для співробітників, а флігель у 1931 р. займав автодорожній технікум, який використовував його під гуртожиток та майстерні. До технікуму там знаходилася будівельна контора з виконання кесонних робіт. Співробітники галереї неодноразово зверталися до Київської міської ради з проханням передати їм флігель будинку, але їм було відмовлено. Водночас у лютому 1932 р. флігель було передано Науково-дослідному інституту вугілля (Ковалинський, 2012: 269).

Навесні 1934 р. в приміщенні Картинної галереї було розміщено обласний Музей революції. У квітні 1935 р. Раднарком УРСР вирішив передати кімнати правого крила першого поверху Інституту історії партії ЦК КП(б)У. Раніше там знаходилися школа фабрично-заводського навчання та гуртожиток хлібопекарського тресту. Також там жили три сім'ї співробітників галереї (Ковалинський, 2012: 269–270).

Проблеми з приміщенням значною мірою були пов'язані з тим, що Картинна галерея не входила в систему республіканського підпорядкування, а була на бюджеті міського відділу народної освіти до перетворення її на Київський музей російського мистецтва у 1936 р. (Ковалинський, 2012: 270).

Висновки. Отже, як бачимо, в 1930-х роках зовнішній вигляд Києва, його культурний розвиток та життя людей зазнали значних змін порівняно з 1920-ми роками. Значною мірою цьому посприяло перетворення Києва на столицю УРСР у 1934 р. Відбувається активна забудова міста, поліпшуються міські зручності та благоустрій, будуються урядові будинки, але водночас знищуються давні культурні пам'ятки – храми та монастирі, частина з яких для уникнення руйнування перетворюється на музеї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ернст Ф. Київ: провідник. Київ : НКО-УСРР – ВУАН, 1930. 816 с.
2. Білокінь С. 1930-ті роки: руйнування старого Києва. URL : <https://www.s-bilokin.name/Culture/KyivRuined.html>.

3. Білокін С. Соціальна революція в СРСР і пам'ятки Золотоверхого Києва. URL : <https://www.s-bilokin.name/Culture/GoldenDomedKyiv.html>.
4. Борисенко М. Комунальне господарство Києва та умови життя киян в 1920–1930-х роках.
5. Денисенко Г., Мойсенко В. Залізничний вокзал. *Звід пам'яток історії та культури України*. Київ, 1999. Кн. 1. Ч. 1. С. 386–387.
6. Энциклопедический справочник «Киев» (на русском языке). Издание второе. Киев : Главная редакция Украинской советской энциклопедии. 1985. 759 с.
7. Ковалинський В. Киевские хроники. Книга II. Юбилеи 2012. Киев : Сидоренко В. Б., 2012. 320 с.
8. Ковалинський В. В. Київські мініатюри. Книга дев'ята. Долі київських храмів. Частина перша. Київ : Купола, 2011. 608 с.
9. Конструктивізм в архітектурі Києва. URL : [wikiwand.com/uk/Конструктивізм в архітектурі Києва](http://wikiwand.com/uk/Конструктивізм_в_архітектурі_Києва).
10. Компан С., Лобода В. Місто і автомобіль. *Соціалістичний Київ*. 1937. № 7–8. С. 15–17.
11. Малаков Д. Будинок держустанов. URL : nin-gen.livejournal.com.
12. Марковський А. І. Иван Фомин: реалізовані та нереалізовані проекти у Києві 1930-х років. *Теорія та історія архітектури*. С. 56–64.
13. Машкевич С. Київський міський електротранспорт у 1930-ті роки.
14. Мойсенко В. Пожежне депо окркомгоспу. *Звід пам'яток історії та культури України*: Київ. А–Л / П. Тронько та ін. Київ, 2003. Т. 1. Ч. 2. С. 915–916.
15. Мокроусова О. Стилістика конструктивізму в архітектурі Києва. *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії*. 2009. № 9. С. 228–233.
16. Селиванова А. Н. Постконструктивизм. Власть и архитектура в 1930-е годы в СССР. 2019. 320 с.
17. Енциклопедія історії України : Т. 4: Ка-Ком / П. П. Толочко та ін. ; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2007. 528 с.
18. Холостенко М. Проти спрощеного схематизму – за радісну архітектуру будованого соціалізму. Практика міського будівництва та завдання радянських архітектів Києва. Нотатки з блокноту. *Соціалістичний Київ*. 1934. № 1–2. С. 12–14.
19. Шамраєва А. М. «Дім спеціалістів» початку 1930-х років на проспекті Перемоги, 30 у Києві. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2016. Вип. 29. С. 53–60.
20. Широчін С. Яким міг стати київський вокзал. URL : nin-gen.livejournal.com.
21. Шушківський А. І. Конструктивізм в архітектурі ; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України.

REFERENCES

1. Kyiv: providnyk / F. Ernst. [Kyiv: guide]. K.: NKO-USSR – AUAS, 1930, 816 p. [in Ukrainian].
2. Bilokin S. 1930-i roky: ruinuvannya staroho Kyeva [1930-s: destruction of old Kyiv]. // Access mode: <https://www.s-bilokin.name/Culture/KyivRuined.html> [in Ukrainian].
3. Bilokin S. Socialna revoliuciia in USSR i pamiyatky Zolotoverkhoho Kyeva [Social revolution in USSR and monuments of the Golden-domed Kyiv]. // Access mode: <https://www.s-bilokin.name/Culture/GoldenDomedKyiv.html> [in Ukrainian].
4. Borysenko M. Komunalne hospodarstvo Kyeva ta umovy zhyttia kyian v 1920–1930-h rokakh [Commune household of Kyiv and livin conditions of Kyivans in 1920–1930-s]. [in Ukrainian].
5. Denysenko H., Moiseenko V. Zaliznychny vokzal [Railway station]. // Collection of monuments of history and culture of Ukraine, Kyiv, b. 1, p. 1. A–L / P. Tronko and others, K., 1999, pp. 386–387 [in Ukrainian].
6. Entsiklopedicheskiy spravochnik «Kiev» (na russkom yazyke). [Encyclopedic reference book], 2-nd edition, K., The main edition of Ukrainian Soviet Encyclopedia, 1985, 759 p. [in Russian].
7. Kievskie khroniki. [Kyiv chronicles]. Book II. Anniversaries of 2012 / Vitaliy Kovalinskiy/ K.: Sidorenko V. B., 2012, 320 p., il. [in Russian].
8. Kovalynsky V. V. Kyivski miniatiury. Knyha deviata. Doli kyivskykh khramiv. Chastyna persha. [Kyiv miniatures. Book nine. Fate of Kyiv temples. Part I]. K., Kupola, 2011, 608 p., il. [in Ukrainian].
9. Konstruktivizm v arkhitekturi Kyeva. [Constructivism in architecture of Kyiv]. Access mode:: [wikiwand.com/uk/Конструктивізм в архітектурі Києва](http://wikiwand.com/uk/Конструктивізм_в_архітектурі_Києва) [in Ukrainian].
10. Kompan S., Loboda V. Misto i avtomobil [City and car] // Socialist Kyiv, 1937, Nr 7–8, pp. 15–17 [in Ukrainian].
11. Malakov D. Budynok derzhustanov. [House of government agencies]. Access mode: nin-gen.livejournal.com [in Ukrainian].
12. Markovsky A. I. Ivan Fomin: realizovani i nerealizovani proekty u Kyevi 1930-kh rokiv. [Ivan Fomin: implemented and unrealized projects in Kyiv in 1930-s], pp. 56–64 // Theory and history of architecture [in Ukrainian].
13. Mashkevych S. Kyivsky misky elektrotransport u 1930-ti roky. [Kyiv city electric transport in 1930-s]. [in Ukrainian].
14. Moiseenko V. Pozhezhne depo okrkomhospu [Fire station of the district commune household] // Collection of monuments of history and culture of Ukraine: Kyiv. A–L / P. Tronko and others, K., 2003, b. 1, part. 2, pp. 915–916 [in Ukrainian].
15. Mokrousova O. Stylistyka konstruktivizmu v arkhitekturi Kyeva [Stylistics of constructivism in Kyiv architecture] // Ukrainian art history: materials, researches, reviews: Collection of scientific works, 2009, Nr 9, pp. 228–233 [in Ukrainian].
16. Selivanova A. N. Postkonstruktivizm. Vlast i architektura v 1930-e gody v SSSR. [Posconstructivism. Power and architecture in 1930-s in USSR]. 2019, p. 320 [in Russian].

-
17. Tolochko P. P., Ivakin H. Y., Vermenych Ya. V. Kyiv [Elektronnyi resurs]. [Kyiv]. // Encyclopedia of the history of Ukraine: B. 4: Ka-Kom / Editorial board.: V. A. Smoliiy (head) and others. NAS of Ukraine. Institute of history of Ukraine. K., Publishing house «Naukova dumka», 2007, 528 p., il. [in Ukrainian].
18. Kholostenko M. Protiv sproshchenoho skhematizmu, – za radisnu archyctury budovanoho socializmu. Praktyka miskoho budivnytstva ta zavdannia radianskykh archyctiv Kyeva. Notatky z bloknotu. [Against simplified schematism, – for the joyful architecture of built socialism. Practice of the city building and tasks of Soviet Kyiv architects] // Social Kyiv, 1934, Nr. 1 –2, pp. 12–14 [in Ukrainian].
19. Shamraeva A. M. «Dim specialistiv» pochatku 1930-kh rokiv na prospekti Peremohy, 30 u Kyevi. [«House of specialists» of the early 1930-s on the Peremohy prospect, 30 in Kyiv], pp. 53–60 // Works of the monument science, edition 29, K., 2016 [in Ukrainian].
20. Shyrochin Semen. Yakym mih staty kyivsky vokzal. [How could the old Kyiv train station look like]. Access mode: nin-gen.livejournal.com [in Ukrainian].
21. Shushkivsky A. I. Konstruktyvizm v arkhitekturi. [Constructivism in architecture]. // Institute of encyclopedic research NAS of Ukraine [in Ukrainian].